



## Extra-textual Adornments and Ornaments (Covers) in Exquisite Manuscripts of Qajar Period

Habibollah Azimi 

Research Associate and Advisor to the Head of National Library and Archives, Tehran, Iran.  
E-mail: Habibazimi@yahoo.com

### Abstract

**Objective:** The present research is intended to examine the features of ornaments and adornments in the manuscripts of the Qajar period in the extra-textual section and to study the types and frequency of various exquisite covers used in the book design of the manuscripts of this period.

**Research Method/Approach:** The method of this research is descriptive-analytical, in which the types of exquisite and artistic covers of the Qajar period and their frequency in the National Library repository are enumerated and analyzed by an inductive method, and 84 numbered and dated art manuscripts of the Qajar period have been selected and studied by purposeful sampling.

**Findings and Conclusion:** From among the 84 manuscripts studied, leather covers have the highest frequency with 49 copies, followed by painted and glazed covers with a frequency of 21 copies, and followed by cloth covers with a frequency of 10 copies and one copy of cardboard cover with a dust jacket. Among the oiled covers used in the copies researched, the most frequency is related to the designs of medallion (*turanj*) and top medallion (*sarturanj*) and pendentive (*lachakī*), then to colorful floral and bird motifs, and then to small and large floral motives and arabesque designs. Among the leather covers, the most frequency is related to goat leader (*tīmāj*) covers with 38 copies. Among the book decorators and bookbinders of the Qajar period, the leather type of covers has been the most frequently used for exquisite copies due to easy access and shorter preparation process. As such, the paint and oil type, due to the difficulty and length of the preparation process, has been used less frequently than the leather covers.

By generalizing the findings of this research to other exquisite copies of this period, it can be said that: because the process of preparing oil and paint covers is more complicated than other covers, the artistic oil and paint covers are used in a smaller number than the artistic copies of the Qajar period and in most copies of this period, leather covers are used because of the ease of preparation compared to oil covers.

Among the leather covers of this period, *tīmāj* covers are more frequent than other types of leather covers for two reasons: A. due to the abundance and easy access to *tīmāj* and B. the ease of implementing the stroke (*darbī*) designs of *turanj*, *sarturanj*, *lachakī*, and burning in *tīmāj* as compared to other leathers. Furthermore, the use of artistic fabrics in the making of covers for artistic editions of this period is not very common and in few cases, fabric cover has been used in the covers. This is due to the less strength of the fabric and the possibility of its more wear and tear than leather, paint, and oil.


**Keywords:** extra-textual decorations, types of covers, book ornaments of the Qajar period, National Library and Archives

-----  
Publisher: Organization of Libraries, Musums and Documents Center of Astan Quds Razavi  
Manuscripts Journal of Research Studies, 2022, Vol. 1, No.1, pp. 5-23.

Received: 04/04/2022 - Accepted: 17/08/2022



## آرایه‌ها و تزئینات برون متن (جلدها) در نسخه‌های نفیس دوره قاجار

حبيب الله عظيمى 

دانشیار پژوهشی و مشاور رئیس سازمان اسناد و کتابخانه ملی، تهران، ایران. رایانامه: Habibazimi@yahoo.com

### چکیده

**هدف:** هدف از پژوهش حاضر بررسی ویژگی‌های آرایه‌ها و تزئینات در نسخ خطی دوره قاجار در بخش بیرون متن و بررسی انواع و فراوانی گونه‌های جلد‌های نفیس مورد استفاده در کتاب‌آرایی نسخه‌های خطی این دوره است.

**روش / رویکرد پژوهش:** روش این پژوهش توصیفی-تحلیلی است که به شیوه استقرایی، گونه‌های جلد‌های نفیس و هنری دوره قاجار و فراوانی آن‌ها در مخزن کتابخانه ملی احصا شد و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. به روش نمونه‌گیری هدفمند، تعداد ۸۴ نسخه هنری رقم‌دار و تاریخ‌دار دوره قاجار انتخاب شد و مورد مطالعه قرار گرفته است.

**یافته‌ها و نتایج:** در میان ۸۴ نسخه مورد تحقیق، جلد‌های چرمی بیشترین فراوانی با ۴۹ نسخه را دارد؛ پس از آن جلد‌های رنگ و روغن با فراوانی ۲۱ نسخه و سپس جلد‌های پارچه‌ای با فراوانی ۱۰ نسخه و جلد مقوایی با روکش کاغذی ۱ نسخه قرار دارند. در میان جلد‌های روغنی به کار رفته در نسخه‌های مورد پژوهش، بیشترین فراوانی مربوط به طرح ترنج و سرترنج و لچکی‌ها و سپس نقوش گل‌های الوان و گل و مرغ و سپس نقوش گل و بوته‌های ریز و درشت و طرح‌های اسلیمی است. در میان جلد‌های چرمی، بیشترین فراوانی مربوط به جلد‌های تیماج با ۳۸ نسخه است. در میان کتاب‌آرایان و مجلدان دوره قاجار، گونه چرمی جلد‌ها به دلیل سهولت دسترسی و کوتاه‌تر بودن فرایند آماده‌سازی آن بیشترین فراوانی را در استفاده برای نسخ نفیس داشته است. چنان که گونه رنگ و روغن به جهت دشواری و طولانی بودن فرایند آماده‌سازی، فراوانی کمتری نسبت به جلد‌های چرمی داشته است.

با تعمیم یافته‌های این پژوهش به نسخه‌های نفیس دیگر این دوره می‌توان چنین گفت: چون فرایند تهیه جلد‌های رنگ و روغن پیچیده‌تر از جلد‌های دیگر بوده، جلد‌های هنری رنگ و روغن در تعداد کمتری از نسخه‌های هنری دوره قاجار به کار رفته و در نسخه‌های بیشتر این دوره، جلد‌های چرمی - به جهت سهولت تهیه آن نسبت به جلد‌های روغنی - به کار رفته است.

در میان جلد‌های چرمی این دوره، فراوانی بیشتر جلد‌های تیماج نسبت به انواع دیگر جلد‌های چرمی به دو دلیل است: الف. به دلیل فراوانی بسیار و دسترسی آسان به تیماج و ب. سهولت اجرای طرح‌های ضربی ترنج و سرترنج و لچکی و سوخت در تیماج نسبت به سایر چرم‌ها. چنان که کاربرد پارچه‌های هنری در ساخت جلد برای نسخه‌های هنری این دوره چندان مرسوم نبوده و در موارد معدودی از روکش پارچه در جلد‌ها استفاده شده است که به جهت استحکام کمتر پارچه و احتمال فرسودگی و پارگی بیشتر آن نسبت به چرم و رنگ و روغن است.

**کلیدواژه‌ها:** تزئینات برون متن، گونه‌های جلد‌ها، کتاب‌آرایی دوره قاجار، سازمان اسناد و کتابخانه ملی

ناشر: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی  
پژوهشنامه مطالعات نسخ خطی، ۱۴۰۱، دوره ۱، شماره ۱، صص ۵-۲۳.  
تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱/۱۵ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۵/۲۶

## مقدمه

کتاب‌آرایی و هنر تذهیب در هر دوره با ویژگی‌های منحصر به فرد خویش بیان‌کننده روحیات و حالات هنرمندان در ادوار مختلف تاریخی است. به همین جهت نسخه‌های خطی در دوره‌های مختلف، بستر مناسبی برای شکوفایی و تکامل هنر تذهیب بوده‌اند. هنر کتاب‌آرایی در نسخه‌های قرآنی و ادبی اگرچه در اوایل دوره قاجار به خصوص دوره فتحعلی‌شاه ادامه دهنده این هنر در عصر صفوی بوده است، لکن در نیمه دوم این عصر - مصادف با پادشاهی ناصرالدین شاه - به تدریج توجه به ریزه‌کاری‌ها و جزئیات فراوان در آرایه‌ها شدت بیشتری می‌یابد و با حمایت مالی حاکمان محلی و حمایت شخص شاه از تولید نسخه‌های هنری، نگرش جدیدی را نسبت به هنر کتاب‌آرایی در ایران عصر قاجار به وجود می‌آورد که نتیجه آن خلق تعداد قابل توجهی از نسخه‌های نفیس دیوانی در این دوره است.

## بیان مسئله

آرایه‌ها و تزئینات به کار رفته در نسخه‌های نفیس هنری در دو بخش درون‌متن و برون‌متن قابل بررسی است. بررسی تزئینات در بخش برون‌متن نسخه‌های نفیس شامل بررسی گونه‌های جلد‌های به کار رفته در این نسخه‌هاست. به طور معمول در نسخه‌های نفیس هنری، علاوه بر استفاده از انواع آرایه‌ها و تزئینات در بخش درون متن نسخه (شامل اوراق افتتاحیه، اوراق اولیه، اوراق میانی و صفحات اختتام)، در بخش برون‌متن نیز جلد‌های هنری کاربرد فراوانی داشته است و اصولاً در دیوان‌های دوره قاجار در فرایند نسخه‌پردازی و کتاب‌آرایی، سه گروه حضور داشتند: الف. نقاشان و مذهبیان، ب. خوشنویسان و ج. صحافان و مجلدان (جلدسازان)؛ و با همکاری هر سه گروه، نسخه‌های نفیس هنری تولید شده است. مسئله اصلی این تحقیق، بررسی گونه‌های جلد‌های به کار رفته در نسخه‌های نفیس قاجار و تعیین فراوانی آن‌ها با ارائه نمونه‌هایی از تصاویر آن‌هاست.

هدف از پژوهش حاضر بررسی ویژگی‌های آرایه‌ها و تزئینات در نسخ خطی دوره قاجار در بخش بیرون‌متن و بررسی گونه‌های جلد‌های نفیس مورد استفاده در کتاب‌آرایی نسخه‌های خطی این دوره است.

## روش تحقیق

روش این پژوهش توصیفی-تحلیلی است که در این راستا نخست به توصیف مشخصه‌های نسخه‌شناسی جلد‌های نسخه‌های منتخب پرداخته شده و به شیوه استقرایی، گونه‌های جلد‌ها و فراوانی آن‌ها احصا شده و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

## جامعه آماری

نسخه‌های نفیس و هنری دوره قاجار در مخزن نسخ خطی کتابخانه ملی مورد بررسی قرار گرفته و به روش نمونه‌گیری هدفمند، تعداد ۸۴ نسخه هنری رقم‌دار و تاریخ‌دار (در انجمله‌ها) دوره قاجار که از نفاست بیشتری برخوردار بودند، انتخاب شد و مورد بررسی قرار گرفت. در انتخاب این نسخه‌ها سعی شد، تنوع موضوعی هم لحاظ شود. بدین ترتیب که تعدادی از نسخه‌های نفیس رقم‌دار دوره قاجار، در قرآن و ادعیه و تعدادی در دیوان‌های شعری و تعدادی هم در موضوعات علمی باشد.

## پرسش‌های تحقیق

۱. تنوع و فراوانی گونه‌های جلد‌ها در نسخه‌های نفیس دوره قاجار چگونه است؟
۲. ویژگی‌های تزئینات برون‌متن در نسخه‌های منتخب دوره قاجار کدام است؟

## پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهشهایی در خصوص جلد نسخه‌های خطی انجام شده است که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از: رستمی (۱۳۸۸)، حرّی و بزرگی (۱۳۹۹)، دادمحمدی (۱۳۹۸) و احسانی (۱۳۶۸). این پژوهش‌ها به بررسی گونه‌شناسی تجلید نسخ خطی؛ گونه‌شناسی جلد‌های پارچه‌ای نسخه‌های خطی؛ ویژگی‌های جلد نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران و جلد‌ها و قلمدان‌های ایرانی پرداخته‌اند. نتایج این پژوهش‌ها نشان می‌دهد که در نسخه‌های خطی حوزه تمدن ایران اسلامی، جلد‌های متنوع هنری اعم از چرمی، رنگ و روغن و پارچه‌ای به کار می‌رفته و مهم‌ترین پارچه‌هایی که در ساخت جلد‌ها استفاده شده، پارچه‌های زیبا و لطیف زری، مخمل، ترمه و قلمکار بوده است. چنان که بیشتر جلد‌های نسخ خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران از چرم و تیماج هستند. انجام نشدن پژوهشی در خصوص فراوانی جلد‌های نفیس دوره قاجار در کتابخانه ملی تأییدی بر ضرورت انجام پژوهش حاضر است.

## تذهیب و آرایه‌ها در نسخه‌های خطی

در قرون اولیه اسلامی استنساخ زیبای قرآن کریم و اهتمام در آراستن و تزئین «کلام الله» از مفاخر ایرانیان تازه مسلمان بود و با توجه به ممنوعیت دینی نسبت به پرداخت چهره‌نگاری و محدودیت در استفاده آن‌ها در منابع علمی، ایرانیان شیوه مورد پسند نقش و نگار مطلق یعنی «تذهیب» را ابداع و یا تکمیل نمودند و در حوزه کتاب‌آرایی پرداختن به نقوش و آرایه‌هایی را که عمدتاً ملهم از شکل ساده شده گل و گیاه و نقوش پیچ

پیچ و حرکت‌های خاص بود، گسترش دادند و کاربرد متعدد و متنوع آن را در هنر کتاب‌آرایی و کتاب‌سازی تعمیم دادند.

متعاقباً در قرون بعدی همراه با تکامل و تعالی هنر اسلامی، نوع خاصی از نگاره مشروع و پذیرفته شده در کنار تذهیب جای خود را باز کرد. این آرایه‌ها در ابتدا با رنگ‌مایه‌های محدود به ویژه زر ناب شروع شد و از قرن ششم هجری به بعد عناصر رنگی متنوع دیگری بدان اضافه شد و با حفظ زمینه طلا، رنگ‌های بسیار زیبا و مؤثر همچون لاجورد، شنگرف، سفیداب، زرنیخ (زرد روشن)، سبز زنگاری و غیره عرصه خودنمایی یافته است.

زیبایی و ظرافت تذهیب در قرون دهم و یازدهم هجری به اوج می‌رسد و نقوش تزئینی اسلیمی و ختایی که ترکیبی از گل و گیاه و پرندگان و حیوانات به طور منظم و به غایت روح‌نواز و دل‌فریب بوده<sup>۱</sup>؛ آرایه‌های فاخری را برای کتب دست‌نویس ایرانی پدید آورد و این تعالی و تکامل تا اواخر قرون سیزدهم (زمان ظهور صنعت چاپ) ادامه یافت.

تذهیب در میان سایر آثار هنری از جایگاه ویژه‌ای برخوردارست، چون اغلب کتاب‌ها دارای رقم و تاریخ هستند و برخی از صفحات پایانی کتاب‌ها محل کتابت، نام نقاشخانه دیوانی و یا کارگاه خصوصی را دارند. در تعریف تذهیب می‌توان گفت: تذهیب نقوش منظم هندسی و جز آن است که با خطوط مشکی و آب طلا تزئین شده و به ندرت رنگ دیگری در آن به کار رفته باشد. اگر در آن به جز آب طلا، رنگ‌های دیگری همچون شنگرف، لاجورد، سفیدآب، زنگار، زعفران و غیره به کار رفته باشد، آن را ترصیع یا مرصع گویند؛ اما امروزه معمولاً به هر دو، تذهیب گفته می‌شود. تشعیر که ساده‌تر از دو مورد قبلی است نقوش در هم و نازکی است با آب طلا و گاه با رنگ‌های دیگر که با اندکی دقت، ترتیب منظم آن دیده می‌شود.<sup>۲</sup>

### تولید نسخه‌های متنوع هنری در دوره قاجار

در بررسی ادوار و سبک‌های تذهیب، آرایه‌ها و تذهیب‌هایی که در اواسط قرن دوازدهم تا اواخر قرن سیزدهم و اوایل قرن چهاردهم در نسخه‌های خطی خلق شده، به عنوان سبک و مکتب قاجار شناخته شده است. تذهیب در عصر قاجار از سال ۱۲۰۸ تا ۱۳۴۳ هجری قمری در ایران به طول انجامید. در بررسی این تزئینات و آرایه‌ها در نسخه‌های خطی هنری دوره قاجار می‌توان به این نتیجه رسید که اگرچه یک دسته ویژگی‌هایی

۱. برای شناخت بیشتر طرح‌های تزئینی اسلیمی و ختایی رجوع شود به کتاب «نسخه‌نامه»، تألیف نگارنده، ص. ۱۸۲-۱۸۸.

۲. مهدی بیانی، کتابشناسی نسخه‌های خطی، ص. ۲؛ اردشیر مجرد تاکستانی، شیوه تذهیب، ص. ۲۶.

عموماً در این آرایه‌ها وجود دارد که آن‌ها را متعلق به سبک و دوره قاجار می‌کند، لکن تنوع و تعدد آرایه‌های این دوره، تفاوت‌هایی را در آن‌ها نمایان می‌سازد.

این تفاوت، یک دسته فرعی از تقسیم‌بندی را در ویژگی‌ها و درجه نفاست آرایه‌های موجود در نسخه‌های خطی نفیس این دوره به وجود می‌آورد. اگرچه در دیدگاه کلی می‌توان گفت این تفاوت ویژگی‌ها مربوط به دو جنبه طراحی و رنگ‌آمیزی آرایه‌هاست ولی عوامل متعددی در بروز و ظهور این تفاوت ویژگی نقش داشته است که اجمالاً آن عوامل را می‌توان چنین برشمرد:

۱. دیوان سفارش دهنده و محل جغرافیایی نقاشی و رنگ‌آمیزی: این که آیا دیوان حاکمان و پادشاهان سلسله قاجار در شهرهای مرکزی ایران و شهرهایی که مهد تمدن و هنر و سبک‌های هنری اصیل بوده (همچون اصفهان و شیراز)، یا در مناطقی همچون خراسان که سبک هرات در آنجا رواج داشته و یا در مناطق نزدیک به شبه قاره هند و پاکستان با پیشینه سبک ایرانی هندی و یا در مناطق ماوراءالنهر با تأثر از سبک چینی ایرانی، و یا در منطقه آذربایجان و قسطنطنیه با روایی سبک ایرانی عثمانی در آن منطقه، تذهیب و آرایه‌های یک نسخه خطی هنری را سفارش داده باشند؛ قطعاً خلق آرایه‌ها و تزئینات در هر کدام از این مناطق، ویژگی‌های متفاوتی را به همراه خود داشته است. در مجموع شاید بتوان سبک‌های فرعی دوره قاجار را در اقسام سه گانه زیر بررسی نمود (عظیمی، ۱۴۰۰، ص. ۲۲):

الف) سبک‌های اصیل ایرانی همچون اصفهان، شیراز و تبریز؛

ب) سبک‌های ایرانی متأثر از مکتب‌های هنری ملیت‌های دیگر همچون سبک هرات و ماوراءالنهر (متأثر از سبک چینی)؛

ج) سبک‌های هنری ملیت‌های دیگر متأثر از سبک ایرانی همچون سبک هندی و سبک عثمانی.

لازم به ذکر است که تمامی نسخه‌های آرایه‌دار را دیوان‌ها سفارش نمی‌دادند بلکه برخی از آن‌ها به سفارش وراقان (که نقش ناشران امروزی را به عهده داشتند) و برخی به علاقه کاتب خوشنویس و یا مذهب و نقاش بوده است. در این موارد هم محل جغرافیایی حضور وراق، کاتب، مذهب و نقاش در تعیین سبک فرعی آن آرایه و تذهیب نقش داشته است.

۲. محتوای کتاب و میزان استادی مذهب و نقاش: این که آیا کتاب مورد تذهیب از متون دینی و مقدس بوده باشد، همچون قرآن کریم، نهج‌البلاغه، صحیفه سجادیه و ادعیه و یا از متون ادبی همچون دیوان‌های شعرای مشهور این مرز و بوم، قطعاً نوع آرایه و تذهیب و رنگ‌آمیزی متفاوت می‌شده است. همچنان که برخی از مذهب‌بان و نقاشان، استادکار در تزئین و تذهیب صرفاً اوراق قرآن کریم بوده‌اند (که در این موارد هم بسته به نوع خطاطی و خوشنویسی متن قرآن و بسته به نوع سفارش، کار طراحی و رنگ‌آمیزی شروع می‌شد)،

همچنان که برخی از نقاشان و مذهببان در دیوان‌های شعری همانند شاهنامه، مثنوی، خمسه نظامی، تزئینات و نگاره‌های زیبا را خلق می‌کردند. البته در این قبیل کتاب‌های ادبی ممکن بود نخست تزئین و تذهیب صفحات آغازین کتاب را یک استاد تذهیب‌کار انجام دهد و سپس نگاره‌های متن را استاد نقاش دیگر و ممکن هم بود که هر دو را یک استادکار انجام دهد (عظیمی، ۱۴۰۰، ص. ۲۳).

بنابراین می‌توان گفت: اولاً نوع و میزان حمایت دیوان‌های حاکمان از خلق آثار خطی نفیس و هنری همینطور نوع حمایت وراقان و یا دیگر سفارش‌دهنده‌ها در میزان نفاست تزئینات و آرایه‌ها نقش داشته است؛ ثانیاً منطقه جغرافیایی که قرار بود تا کار هنری تزئین و تذهیب نسخه در آنجا انجام شود و پیشینه سبک هنری موجود در آن منطقه در سبک هنری آرایه‌ها مؤثر بوده است؛ ثالثاً میزان هنرمندی و استادی شخص خوشنویس، مذهب و نقاشی که باید کار تذهیب و آرایه را در نسخه انجام می‌داد، در کیفیت آرایه‌ها تأثیرگذار بوده است؛ و رابعاً محتوای کتاب که آیا کتاب مذهبی و یا کلیات ادبی و دیوان‌های شعری بوده و یا در علوم اسلامی و یا در علوم همچون طب و نجوم بوده، این‌ها در نوع، سبک و کیفیت تذهیب و آرایه‌ها مؤثر بوده‌اند.

### کانون استنساخ و کتاب‌آرایی دیوانی در دوره قاجار

در عهد افشاریه و سپس زندیه، راه و رسم نسخه‌پردازی عصر تیموری و صفوی با کندی و محدودیت بسیار رواج داشت. در دوره قاجار همزمان با حکومت فتحعلی شاه (۱۲۱۱-۱۲۵۰ ق) نسخه‌نویسی و کتاب‌آرایی در کانون دیوانی مورد توجه قرار گرفت. خوشنویسانی همانند زین‌العابدین اشرف الکتّاب، میرزا غلامرضا اصفهانی، عبدالله عاشور، سیدگلستانه، محمدکاظم واله اصفهانی و میرزا ابوالقاسم اصفهانی از جمله خوشنویسان این دوره بودند. نگارگران و نقاشان زیادی در عصر قاجاری در ایران درخشیدند که به ندرت در کار نسخه‌آرایی اهتمام داشتند زیرا نقاشی و صورتگری در این دوره بیرون از نسخه‌های خطی و به استقلال پی گرفته می‌شد (مایل هروی، ۱۳۸۰، ص. ۱۳۹).

بیشتر نسخه‌های خطی بر جای مانده از نیمه دوم قرن ۱۲ و چند دهه از قرن ۱۳ هجری که در قلمرو کانون نسخه‌نویسی دیوانی فراهم آمده با خط نسخ کتابت شده است. خط نستعلیق که از عصر تیموریان در آثار فارسی و حتی بعدها در نگارش‌های عربی مورد استفاده قرار می‌گرفت از نیمه دوم قرن ۱۲ هجری جای خود را به خط نسخ واگذار کرد. در بیان علت این جایگزینی برخی معتقدند که علت شیوع خط نسخ در کتابت نسخ خطی فارسی از این دوره، به اعتبار شهرت عام میرزا احمد نیریزی<sup>۱</sup> (زنده به سال ۱۱۴۲ ق) است که زیبایی و دلنشینی اسلوب نسخه‌نویسی و خط او پیروان زیادی در قرن‌های ۱۲ تا ۱۴ هجری پیدا کرد و

۱. از بزرگترین خوشنویسان خط نسخ و کاتبان قرآن در سده دوازده هجری (اواخر حکومت صفوی) بود.

بیشتر نسخه‌های دیوانی اوایل عصر قاجار به خط نسخ کتابت گردید. در دوره محمد شاه قاجار، نسخه‌نویسی به خط نستعلیق رواج بیشتری یافت تا جایی که حتی مکاتیب و نامه‌های دیوانی و حکومتی را نیز به نستعلیق می‌نوشتند (کاووسی عراقی، ۱۳۷۳؛ مایل‌هروی، ۱۳۸۰، ص. ۱۴۰).

## هنر کتاب‌آرایی در دوره قاجار

هنر تذهیب دوره قاجار چند ویژگی و مشخصه بنیادی داشت که از آن میان می‌توان به ورود عناصر هنر مردمی و عامیانه و وابستگی به هنر غربی اشاره نمود (اسکاجیا، ۱۳۸۴، ص. ۳۵). به طور کلی هنرهای عصر قاجار بسیار قابل شناسایی‌تر از دوره‌های قبلی بوده است و به دلایل و موقعیت‌های فرهنگی-اجتماعی دچار فراز و نشیب‌هایی شده است. بنابراین، از میان هنرهای این عصر، هنر تذهیب با پستی و بلندی‌های فرهنگی-اجتماعی و اقتصادی دچار دگرگونی‌های چشمگیری شد. به گونه‌ای که هنر کتاب‌آرایی عصر قاجار را می‌توان به دو دوره زیر تقسیم نمود:

الف) دوره اول که در ادامه سنت‌های هنری عصر صفویان بوده است و در آن ویژگی‌های مکتب‌های اصفهان- شیراز همزمان با حکومت فتحعلی‌شاه تحول و تکامل یافت. استفاده از خط‌های نسخ و نستعلیق و بهره‌گیری از رنگ لاجورد به صورت تیره در این دوره بسیار ترویج پیدا کرد. به گونه‌ای که استفاده از رنگ شنجرف در سرسوره‌ها به عنوان رنگ غالب در کنار طلا و لاجورد جلوه‌گری نموده است. استفاده از گل‌های ختایی رنگی متنوع در متن تذهیب سرلوح‌ها و حاشیه‌ها از دیگر ویژگی‌های این دوره محسوب می‌شوند. نقوش تذهیب‌ها در عین کوچک بودن و ریز بودن فاقد ظرافت‌های پیشین است و نظم لازم چرخش‌های اسلیمی در آن‌ها مشاهده نمی‌شود. از طرفی در نسخه‌های مذهب قرآنی عصر قاجار، اسلیمی دهن اژدری، ماری و نقوش فرنگی بیشتری مشاهده می‌شود و قاب‌های ترنجی که با اسلیمی فرنگی تزئین گردیده شکل فرنگی‌تری به خود گرفته است (فدائیان، ۱۳۹۳، به نقل از غفوری فر و شمیلی، ۱۳۹۷، ص. ۱۲).

ب) دوره دوم کتاب‌آرایی در زمان پادشاهی ناصرالدین شاه شکل گرفت. از ویژگی‌های خاص این دوره استفاده از ترنج‌های رنگین در حاشیه قرآن‌ها با شرفه‌های لاجورد تیره و نسبتاً ضخیم است که در دوره‌های دیگر چنین روشی رایج نشد. همچنین حاشیه‌های ختایی جایگزین حاشیه‌های تذهیب شد و نقوش طلایی با تحریرهای سیاه نیز رایج گردید. افزون بر این، ابعاد قرآن‌ها کوچک‌تر شد. از طرفی عمده‌تفاوت خاص و چشمگیری در فرم سرلوح‌ها و جزئیات عناصر تزئینی مشاهده نمی‌شود، اما وجود



برگ‌های لوتوس و یا کنگره‌ای در تزئینات نشان‌ها بسیار ملموس و متمایزکننده از دوره‌های پیشین است (رهنورد، ۱۳۸۶).

### سبک هنری در دوره قاجار

سبک هر دوره به طور عام، روشی مشترک است که بر اجرای آثار هنری آن مقطع زمانی با اصول واحد و درک مشترک زیبایی‌شناختی، حاکم است. مکتب هنری قاجار از دوره زند شروع شد و تا دوره قاجار (۱۲۰۰ تا ۱۳۴۳ ق.) و کمی پس از آن ادامه یافت. به استناد آثار هنری این دوره می‌توان گفت، شیوه قاجار که بیشتر از تلفیق ویژگی‌های هنرنقاشی سنتی ایرانی با عناصر و شیوه‌هایی از نقاشی اروپایی شکل گرفته، به عنوان سبکی منسجم و مکتبی متشکل در نقاشی ایران از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و همه ویژگی‌های پرورش موضوعی و کاربردی یک مکتب نقاشی را دارد. اساساً هنر نقاشی، بیشتر وابسته به دربار بود و شاهان و شاهزادگان، مهمترین سفارش‌دهندگان آثار هنری و تنها حامیان هنر بودند. آثار تذهیب و به طور کلی آثار هنری دوره قاجار هم از این قاعده منفک نیست. در کنار تذهیب، استفاده از گل و بوته‌سازی و گل و مرغ‌سازی در تزیین نسخ خطی به ویژه جلد کتاب رواج بیشتری پیدا کرد (صدیقی اصفهانی و دیگران، ۱۳۹۶، ص. ۸۷).

به طور کلی، در مکتب قاجار روش‌های طبیعت‌پردازی، چکیده‌نگاری و آذین‌گری به طرز درخشان با هم سازگار شده‌اند. عمده مشخصات این سبک در هنر تذهیب عبارتند از: ترکیب‌بندی متقارن و ایستا با عناصر افقی و عمودی و منحنی، تلفیق نقش‌مایه‌های تزئینی گیاهی، هندسی و رنگ‌گزینی محدود با تسلط رنگ‌های گرم به خصوص طلایی و قرمز. «از اواخر سده دوازدهم هجری قمری رشحه‌ای از نفوذ اروپایی مشخص می‌گردد و آن هنگامی است که نقش مایه «کاکل نی» به تزئین «برگ کنگری» شباهت می‌یابد» (برند، ۱۳۷۴، ص. ۲۴۲).

### انواع جلدها در نسخه‌های نفیس دوره قاجار

هنرمندان جلدساز ایرانی با توجه به تجربه‌های پیشین کتاب‌آرایی (از پیش از ظهور اسلام در ایران) و تحولات و تغییر نگرش‌ها و نیازهایی که طی چند سده کتاب‌آرایی پس از ظهور اسلام در ایران مشاهده گردید، موفق شده‌اند تا انواع مختلفی از جلدها در اندازه‌ها و کیفیت‌های متنوع را پدید آورند. با توجه به بررسی نمونه‌هایی از جلدها که در مجموعه‌های مختلف نسخ خطی فارسی و عربی وجود دارد می‌توان در یک گونه‌شناسی اجمالی، جلدهای شاخص دوره قاجار را به شرح زیر توصیف نمود (رستمی، ۱۳۸۸، ص. ۱۶۰-۲۶۰؛ رستمی، ۱۳۹۲، ص. ۷۷-۱۵۷؛ احسانی، ۱۳۶۸، ص. ۱۸-۲۶؛ هالدین، ۱۳۶۶، ص. ۶۹-۱۰۶):

## (۱) جلدهای روغنی

در این نوع جلدها ماده اصلی جلد، همان مقوای صاف و مقاومی است که به قطع کتاب بریده می‌شود. آنگاه تذهیب‌کار یا صورتگر، سطح مقوا را با لایه نازکی از خمیر گچ پوشانده سپس لایه بسیار رقیقی از روغن کمان را بر روی آن می‌گستراند. سپس نقاش، سطح گچ‌دار را از گل و برگ و تصایر انسان یا حیوانات و پرندگان با مداد طراحی کرده و پس از تکمیل صورتگری برای حفظ آن با لایه بسیار نازک از روغن کمان چند بار آن را می‌آلایند تا در محفظه شیشه منفذدار به دور از گردوخاک و غبار در مقابل آفتاب کاملاً خشک شود. بدین ترتیب لایه‌های روغن کمان به علت خواص صمغی آن، پوشش بسیار محکمی مانند شیشه شفاف بر سطح جلد جوش خورده و سراسر سطح آن را فرا می‌گیرد تا متن نقاشی روی جلد در برابر آسیب‌های وارده تا حدی مصون و محفوظ بماند.

پس از آن صحافان، انتهای طولی جلدها را که به صورت زوج ساخته شده، با کاردک صحافی باز کرده و به اندازه ضخامت کتاب، دو ورقه از تیماج که عطف نامیده می‌شد، با سریشم به اندازه نیم سانتی‌متر درون شکاف هر جلد کار می‌گذاشتند؛ و سپس تیماج را با ورقه سُمباده ساییده تا صاف و نازک شود و کتاب شیرازه‌بندی شده را میان دو جلد قرار داده و عطف‌ها را با سریشم به کتاب می‌چسبانند تا در میان قید صحافی خشک شود و بدین ترتیب کتاب، آماده بهره‌برداری می‌شد (احسانی، ۱۳۶۸، ص. ۷۱).

ویژگی ممتاز جلد روغنی، امکان نقاشی و طرح‌اندازی به شیوه‌های مختلف با موضوع‌های متنوع با قلم و رنگ بر روی لوح جلد است (تصاویر ۱-۵). تنوع و فراوانی این جلد در دوره‌های بعد همانند صفویان و قاجاریان به شکل قابل توجهی توسعه یافته است (احسانی، ۱۳۶۸، ص. ۷۸-۸۱).

## انواع جلدهای روغنی

جلدهای روغنی را از حیث طرح و نقش و فن اجرای آن می‌توان به انواع زیر تقسیم نمود:  
جلدهای روغنی ترنجی، جلدهای روغنی گل و برگ، جلدهای روغنی گل و بوته، جلدهای روغنی گل و مرغ، روغنی اسلیمی و ختایی، جلدهای روغنی دارای کتیبه، جلدهای روغنی «مرغش».

## (۲) جلدهای چرمی

از انواع چرم‌های مختلف برای روکش مقوا در جلدها استفاده می‌شد. کاربردی‌ترین نوع چرم در تجلید در درجه اول تیماج و میشن (تصاویر ۶ و ۸) و در درجه دوم ساغری (تصویر ۷) و درجه سوم شبرو بوده است. این جلدها به طور کامل ساده و بدون هیچ آرایه بوده و فقط با روکش ساده چرم‌های مختلف دباغی شده و رنگ شده بر مقوا و گاهی بدون مقوا به صورت یک لایه ساخته می‌شده‌اند.

## ۲-۱) جلد‌های (چرمی) ضربی

جلدسازان سده ۱۷ میلادی با به کار بردن قطعات بزرگ برنج یا فلزی دیگر، سراسر نقوش سطح جلد را بر روی دو قالب نر و ماده فلزی، کنده‌کاری نموده و چرم را در میان آن دو قالب نهاده و با کوفتن چکش به قالب، نقوش را به چرم نمودار منتقل می‌ساختند. سپس در مواردی با طلای مایع سراسر جلد و یا فقط فرورفتگی‌ها یا برآمدگی‌ها را با قلم‌مو زراندود می‌کردند. این نوع جلد را در اصطلاح «ضربی یا کوبیده» می‌نامیدند که در ساخت آن می‌شن یا تیماج یا شبرو و ساغر به کار می‌رفت (احسانی، ۱۳۶۸، ص. ۲۲).

## ۲-۲) جلد‌های سوخت و معرق

در این دوره، جلد‌های سوخت و معرق با طرح‌های زیبا و بدیع پدید آمد و سپس این گونه از جلد‌ها به ویژه جلد معرق برای نسخه‌های نفیس خطی مورد استفاده قرار گرفت.

وجه تسمیه «سوخت» به شیوه کار این فن ظریف برمی‌گردد. بدین معنی که دو قالب فلزی یا برنجی نقش‌دار (که اصطلاحاً نر و ماده نامیده می‌شد) را با حرارت معین بر روی آتش داغ می‌کردند و سپس چرم را میان قالب‌ها نهاده تا با فشار ضربات چکش نقوش قالب‌ها بر چرم که در آب نم‌دار شده بود، منتقل شود. در این حالت چرم به صورت قهوه‌ای سوخته یا به رنگ سیاه در می‌آمد و به این علت آن را سوخته می‌نامیدند (احسانی، ۱۳۸۲، ص. ۱۴). آنگاه سراسر سطح جلد را که دارای برآمدگی و فرو رفتگی شده بود را با طلای ساده و سایر الوان می‌پوشانیدند یا تنها فرورفتگی‌ها یا برآمدگی‌ها را با طلای مایع زراندود می‌ساختند (تصویر ۹).

«معرق کاری» در تجلید کتاب‌ها، عبارت از نقوش باریک و ریز از قطعات چرم‌ها به الوان مختلف است که توسط نقش بُر - که آلت برش چرم است - چرم‌های الوان مختلف را بریده و بر روی متنی از کاغذ الوان بر سطح درونی جلد‌های سوخت می‌نهادند (احسانی، ۱۳۶۸، ص. ۲۰). بیشتر نقوش روی جلد‌ها در هنر سوخت از ترکیب صدها نقش و تزئینات از آلات فلزی با داغ‌سازی آلات نقش بر روی چرم منتقل می‌شد و بدین ترتیب جلد تکمیل شده آماده زراندوزی می‌شد (تصویر ۱۰).

## ۳) جلد‌های پارچه‌ای

بعضی جلدسازان دوره صفوی به بعد برای روکش جلد‌های مقوایی از پارچه‌های ساده و غیر آن استفاده می‌کردند و برخی از آن‌ها برای استحکام بیشتر، عطف و گوشه‌های آن را به وسیله چرم استوار می‌نمودند. بهره‌مندی از انواع پارچه‌های تولید شده در مناطق مختلف کشور همچون پارچه‌های گلدوزی، مخمل، قلمکار، زری‌دوزی، ترمه و ابریشمی با رنگ‌های مختلف، امکان ساخت جلد‌هایی با روکش‌های متنوع را فراهم آورده

است. در قدیم نوعی قلمکار و پارچه‌های زیبایی ظریف گل‌دار می‌ساخته‌اند که اکثر آن‌ها برای این گونه جلد‌ها به کار می‌رفته و سپس کم‌کم زری و ترمه برای رویه این قبیل جلد‌ها مورد استفاده قرار گرفته است (سهیلی خوانساری، ۱۳۵۲، ص. ۴۱). به طور معمول جلد‌های پارچه‌ای را روی صفحه‌ای از مقوا می‌کشیده و حاشیه‌ای از چرم بر آن قرار می‌دادند. برای چسباندن روکش پارچه‌ای به مقوای جلد از سریش رقیق استفاده می‌شد.

### اقسام جلد‌های پارچه‌ای

با توجه به نوع، اهمیت و کیفیت پارچه‌های مورد استفاده در جلد‌های پارچه‌ای، این نوع جلد به اقسام زیر تقسیم می‌شود (تصاویر ۱۱-۱۳): جلد پارچه‌ای ساده، جلد پارچه‌ای ترمه، جلد پارچه‌ای قلمکار، جلد پارچه‌ای مخمل، جلد پارچه‌ای زری‌دوزی، جلد پارچه‌ای گلدوزی.

### یافته‌های پژوهش

#### الف) فراوانی و تنوع جلد‌های نسخه‌های مورد مطالعه

یافته‌ها: در میان ۸۴ نسخه مورد تحقیق، جلد‌های چرمی بیشترین فراوانی (با ۴۹ نسخه) را دارد پس از آن جلد‌های رنگ و روغن با فراوانی ۲۱ نسخه و سپس جلد‌های پارچه‌ای با فراوانی ۱۰ نسخه و جلد مقوایی با روکش کاغذی ۱ نسخه قرار دارند.

جدول ۱. انواع جلد‌های نسخه‌های منتخب

ردیف	نوع جلد‌ها	تعداد	درصد
۱	روغنی (رنگ و روغن)	۲۱ نسخه	۲۵٪
۲	مقوا با روکش چرمی	۴۹ نسخه	۵۸٪
۳	مقوا با روکش پارچه‌ای	۱۰ نسخه	۱۲٪
۴	مقوایی با روکش کاغذ رنگی	۱ نسخه	۱٪
۵	بدون جلد	۳ نسخه	۳٪
۶	مجموع	۸۴	۱۰۰٪

تحلیل داده‌های جدول فوق نشان می‌دهد: چون فرایند تهیه جلد‌های رنگ و روغن پیچیده‌تر از جلد‌های دیگر بوده و این نوع جلد را باید جلدسازی تهیه کنند که نقاش و مذهب هم باشند، بدین جهت با تعمیم داده‌های جدول فوق (که مربوط به ۸۴ نسخه نفیس هنری مورد پژوهش است) به نسخه‌های نفیس دیگر این دوره می‌توان چنین گفت: جلد‌های هنری رنگ و روغن در تعداد کمتری از نسخه‌های هنری دوره قاجار به کار رفته و در نسخه‌های هنری بیشتری از این دوره، جلد‌های چرمی - به جهت سهولت تهیه آن نسبت به جلد‌های روغنی - به کار رفته است. جلد‌های پارچه‌ای نیز احتمالاً به جهت استحکام کمتر در موارد محدودتری به کار رفته است.

**ب) فراوانی و تنوع جلدهای روغنی**

یافته‌ها: در میان ۲۱ جلد روغنی به کار رفته در نسخه‌های مورد پژوهش، بیشترین فراوانی مربوط به جلد رنگ و روغن با طرح ترنج و سرترنج و لچکی‌ها با ۱۳ نسخه (تصویر ۱)، با نقوش گل‌های الوان با ۱۱ نسخه (تصویر ۲)، با نقوش گل و مرغ با ۲ نسخه (تصویر ۳)، روغنی با نقوش گل و بوته‌های ریز و درشت و طرح‌های اسلیمی با ۷ نسخه (تصویر ۴) و جلد روغنی با طرح شاخه گل بزرگ گلدانی با ۱ نسخه (تصویر ۵) در رتبه آخر قرار دارد.

**جدول ۲. انواع جلدهای روغنی**

ردیف	نوع جلد	تعداد
۱	روغنی با طرح ترنج و سرترنج منقوش به گل‌های الوان	۱۱ نسخه
۲	روغنی با طرح ترنج و سرترنج با طرح گل و مرغ	۲ نسخه
۳	روغنی با نقوش گل و بوته‌های ریز و درشت و طرح‌های اسلیمی	۷ نسخه
۴	روغنی با طرح شاخه گل بزرگ گلدانی	۱ نسخه
۵	مجموع	۲۱ نسخه

تحلیل داده‌های جدول ۲ نشان می‌دهد جلدسازان هنرمندی که در دوره قاجار برای نسخه‌های نفیس، جلد روغنی تهیه می‌کردند، بیشتر تمایل داشتند از طرح ترنج و سرترنج با بوته‌ها و گل‌های الوان استفاده کنند و شاید بتوان گفت جلدهای روغنی با طرح ترنج و سرترنج در کانون کتاب‌آرایان این دوره از رسمیت بیشتری برخوردار بوده است.

**ج) فراوانی و تنوع جلدهای چرمی**

یافته‌ها: در میان ۴۹ جلد چرمی به کار رفته در نسخه‌های مورد پژوهش، بیشترین فراوانی مربوط به جلدهای تیماج با ۳۸ نسخه (تصویر ۶) است و پس از آن جلد ساغری با ۶ نسخه (تصویر ۷) و جلد میشن با ۴ نسخه (تصویر ۸) و سوخت با ۱ نسخه (تصویر ۹) به کار رفته است. در میان نسخه‌های مورد مطالعه، جلد معرق (تصویر ۱۰) مشاهده نشد.

**جدول ۳. انواع جلدهای چرمی**

ردیف	نوع جلد	تعداد
۱	تیماج	۳۸ نسخه
۲	ساغری	۶ نسخه
۳	میشن	۴ نسخه
۴	سوخت	۱ نسخه
۵	مجموع	۴۹ نسخه

تحلیل یافته‌ها: در میان جلد‌های چرمی به کار رفته در کتاب‌های هنری دوره قاجار، فراوانی بیشتر تیماج، به جهت عام‌الوفور بودن آن و نیز سهولت اجرای طرح‌های ضربی ترج و سرترنج و لچکی و سوخت در آن نسبت به سایر چرم‌هاست.

#### د) فراوانی و تنوع جلد‌های پارچه‌ای

یافته‌ها: در میان جلد‌های پارچه‌ای به کار رفته در نسخه‌های مورد پژوهش، بیشترین فراوانی مربوط به پارچه ترمه با ۴ نسخه (تصویر ۱۱) و سپس پارچه مخمل با ۳ نسخه (تصویر ۱۲) و پارچه زری با ۲ نسخه (تصویر ۱۳) است.

جدول ۴. انواع جلد‌های پارچه‌ای نسخه‌های منتخب

ردیف	نوع جلد	تعداد
۱	ترمه	۴ نسخه
۲	مخمل	۳ نسخه
۳	زری	۲ نسخه
۴	پارچه رنگی ساده	۱ نسخه
۵	جمع	۱۰ نسخه

تحلیل یافته‌ها: در میان جلدسازان دوره قاجار، کاربرد پارچه‌های هنری در ساخت جلد برای نسخه‌های هنری چندان مرسوم نبوده است و در موارد معدودی از روکش پارچه در جلد‌ها استفاده شده و این، به جهت استحکام کمتر پارچه و احتمال فرسودگی و پارگی بیشتر آن نسبت به چرم و رنگ و روغن است.

#### جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

یافته‌های به دست آمده از بررسی تعداد ۸۴ نسخه نفیس و هنری منتخب این دوره در پژوهش حاضر که به روش توصیفی تحلیلی همراه با تحلیل کیفی و استقرایی بوده در زمینه گونه‌های جلد‌های هنری به کار رفته در کتاب‌آرایی نسخ نفیس دوره قاجار، به شرح زیر است:

**الف) یافته‌ها:** در میان ۸۴ نسخه مورد تحقیق، جلد‌های چرمی بیشترین فراوانی با ۴۹ نسخه را دارد، پس از آن جلد‌های رنگ و روغن با فراوانی ۲۱ نسخه و سپس جلد‌های پارچه‌ای با فراوانی ۱۰ نسخه و جلد مقوایی با روکش کاغذی ۱ نسخه قرار دارند.

در میان ۲۱ جلد روغنی به کار رفته در نسخه‌های مورد پژوهش، بیشترین فراوانی مربوط به جلد رنگ و روغن با طرح ترنج و سرترنج و لچکی‌ها با ۱۳ نسخه، با نقوش گل‌های الوان با ۱۱ نسخه و یا با نقوش گل و مرغ با ۲ نسخه است؛ و سپس روغنی با نقوش گل و بوته‌های ریز و درشت و طرح‌های اسلیمی با ۷ نسخه و جلد روغنی با طرح شاخه گل بزرگ گلدانی با ۱ نسخه در رتبه آخر قرار دارد.

در میان ۴۹ جلد چرمی به کار رفته در نسخه‌های مورد پژوهش، بیشترین فراوانی مربوط به جلدهای تیماج با ۳۸ نسخه است و پس از آن جلد ساغری با ۶ نسخه و جلد میشن با ۴ نسخه و سوخت با ۱ نسخه به کار رفته است.

**ب) بحث و نظر:** چون فرایند تهیه جلدهای رنگ و روغن پیچیده‌تر از جلدهای دیگر بوده و این نوع جلد را باید جلدسازی تهیه کنند که نقاش و مذهب هم باشند، بدین جهت با تعمیم یافته‌های این پژوهش (که مربوط به ۸۴ نسخه نفیس هنری است) به نسخه‌های نفیس دیگر این دوره می‌توان چنین گفت: جلدهای هنری رنگ و روغن در تعداد کمتری از نسخه‌های هنری دوره قاجار به کار رفته و در نسخه‌های هنری بیشتری از این دوره، جلدهای چرمی- به جهت سهولت تهیه آن نسبت به جلدهای روغنی- به کار رفته است. جلدهای پارچه‌ای نیز احتمالاً به جهت استحکام کمتر در موارد محدودتری به کار رفته است.

چنان که جلدسازان هنرمندی که در دوره قاجار برای نسخه‌های نفیس، جلد روغنی تهیه می‌کردند، بیشتر تمایل داشتند از طرح ترنج و سرترنج با بوته‌ها و گل‌های الوان استفاده کنند و شاید بتوان گفت جلدهای روغنی با طرح ترنج و سرترنج در کانون کتاب‌آرایان این دوره از رسمیت بیشتری برخوردار بوده است. در میان جلدهای چرمی به کار رفته در کتاب‌های هنری دوره قاجار، فراوانی بیشتر جلدهای تیماج نسبت به انواع دیگر جلدهای چرمی به دو دلیل است: الف. به دلیل فراوانی بسیار و دسترسی آسان به تیماج و ب. سهولت اجرای طرح‌های ضربی ترج و سرترنج و لچکی و سوخت در تیماج نسبت به سایر چرم‌ها. چنان که کاربرد پارچه‌های هنری در ساخت جلد برای نسخه‌های هنری این دوره چندان مرسوم نبوده و در موارد معدودی از روکش پارچه در جلدها استفاده شده است و این، به جهت استحکام کمتر پارچه و احتمال فرسودگی و پارگی بیشتر آن نسبت به چرم و رنگ و روغن است.

## منابع

- اسکاچیا، جیان روبرتو (۱۳۸۴). *هنر ایران (دوره صفوی، زند و قاجار)*، مترجم: یعقوب آژند. تهران: نشر مولی.
- احسانی، محمد تقی (۱۳۶۸). *جلدها و قلمدان‌های ایرانی*. تهران: امیرکبیر.
- احسانی، محمد تقی (۱۳۸۲). *جلدها و قلمدان‌های ایرانی و نگارگری: هنرمندان ایرانی در سه قرن اخیر (جلد ۲)*. مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- برند، باربارا (۱۳۸۳). *هنر اسلامی*، مترجم: مهناز شایسته فر. تهران: موسسه مطالعات هنراسلامی.
- حرّی، فریبا؛ بزرگی، اشرف السادات (۱۳۹۹). بررسی ویژگی‌های جلد نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. *تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی*، ۵۴(۳)، ۱۰۷-۱۲۷.

دادمحمدی، کبری (۱۳۹۸). بررسی گونه‌شناسی جلد‌های پارچه‌ای نسخه‌های خطی. همایش ملی خوشنویسی و نگارگری، اصفهان.

رستمی، مصطفی (۱۳۸۸). گونه‌شناسی تجلید در حوزه‌های تمدن ایران اسلامی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه شاهد، دانشکده هنر.

رستمی، مصطفی (۱۳۹۲). جلدسازی ایرانیان از سلجوقیان تا قاجار. تهران: مؤسسه تألیف ترجمه و نشر آثار هنری. رهنورد، زهرا (۱۳۸۶). کتاب آرایه. تهران: انتشارات سمت.

سهیلی خوانساری، احمد (۱۳۵۲). مقدمه گلستان هنر، تألیف قاضی احمد قمی. تهران.

صدیقی اصفهانی، زهرا؛ نجارپورجباری، صمد؛ خواجه احمد عطاری، علیرضا (۱۳۹۶). تطبیق تذهیب‌های سه نسخه از قرآن‌های دوره قاجار با تأکید بر ویژگی‌های بصری آن‌ها. دوفصلنامه مطالعات تطبیقی هنر، ۷(۱۴)، ۸۳-۹۹.

عظیمی، حبیب‌الله (۱۴۰۰). کتاب آرایه نسخه‌های هنری دوره قاجار با استناد به نسخ خطی کتابخانه ملی ایران. قم: مجمع ذخایر اسلامی با همکاری سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.

غفوری فر، فاطمه؛ شمیلی، فرنوش (۱۳۹۷). بررسی مؤلفه‌های ساختاری و عناصر بصری نسخ قرآن‌های مذهب عصر قاجار در کتابخانه مرکزی تبریز. کتابداری و اطلاع‌رسانی، ۱۲(۴)، ۳-۳۵.

کاووسی عراقی، محمد حسن (۱۳۷۳). مراسلات در باب آسیای مرکزی. تهران: وزارت امور خارجه، مؤسسه چاپ و انتشارات.

مایل هروی، نجیب (۱۳۸۰). تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی. تهران: وزارت ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات.

هالدین، دانکن (۱۳۶۶). صحافی و جلد‌های اسلامی، ترجمه: آذر آذرنوش. تهران: سروش.



### پیوست ۱. تصاویر منتخب از تزئینات و آرایه‌ها در جلدها

در این بخش نمونه‌های مختلف و متنوعی از هرکدام از انواع جلدهای هنری به کار رفته در نسخ نفیس دوره قاجار (نسخه‌های مورد پژوهش) آورده شده است:



تصویر ۱-۲. جلد رنگ و روغن با طرح ترنج و سرترنج و لچکی؛  
نسخه شماره ۱۹۷۶۷ کتابخانه ملی: زادالمعاد



تصویر ۱-۱. جلد رنگ و روغن مرغش خردلی، با نقش ترنج و سرترنج با زمینه سنگرف و گل و بوته‌های الوان؛  
نسخه شماره ۶۰۷۲ع کتابخانه ملی: قرآن کریم



تصویر ۴. جلد رنگ و روغن با طرح ترنج و سرترنج و گل و مرغ؛  
نسخه شماره ۱۲۳۶ کتابخانه ملی: منتخبی از شاهنامه



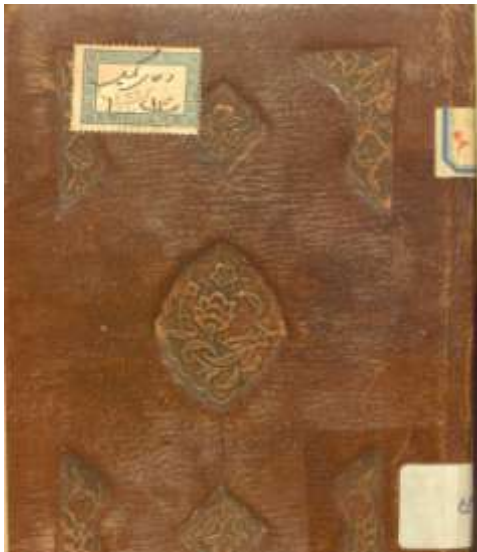
تصویر ۳. جلد رنگ و روغن با نقوش گل‌های الوان؛  
نسخه شماره ۵۲۸۲ع کتابخانه ملی: قرآن کریم



تصویر ۲-۴. جلد رنگ و روغن با طرح ترنج و سرترنج و گل‌های پیچک زرین و نقش ترنج و سرترنج با زمینه سنگرف و گل و بوته‌های الوان؛ جلد نسخه شماره ۲۸۲۴۸ کتابخانه ملی: حقیقه البیان فی شرافه الانسان



تصویر ۱-۴. جلد رنگ و روغن با طرح ترنج و سرترنج و نقوش گل و بوته‌های ریز و درشت و طرح‌های اسلیمی؛ نسخه شماره ۱۷۴۶۸ کتابخانه ملی: قرآن کریم



تصویر ۶. جلد تیماج؛ نسخه شماره ۵۱۳۶ع کتابخانه ملی: دعای کمیل



تصویر ۵. جلد رنگ و روغن با طرح شاخه گل بزرگ گلدانی؛ نسخه شماره ۵۰۶۵ع کتابخانه ملی: دیوان انوری



تصویر ۸. جلد میشن؛ نسخه شماره ۵۲۳۵/ع کتابخانه ملی؛  
ترجمه زادالمعاد



تصویر ۷. جلد ساغری مشکلی؛ نسخه شماره ۵۲۳۶/ع  
کتابخانه ملی؛ صحیفه سجادیه



تصویر ۱۰. جلد مرقع، اندرون جلد نسخه شماره ۱۹۱۱۲  
کتابخانه ملی؛ دیوان خاقانی



تصویر ۹. جلد تیماج قهوه‌ای و ترنج و سرترنج و لچکی‌ها با  
سوخت؛ نسخه شماره ۵۳۰۹/ع کتابخانه ملی؛ کتاب دعا



تصویر ۱۲. جلد مخملی سرمه‌ای؛ نسخه شماره ۴۰۶۷/ع  
کتابخانه ملی: گلستان



تصویر ۱۱. جلد ترمه‌ای پارچه‌ای؛ نسخه شماره ۶۰۱۶/ع  
کتابخانه ملی: قرآن



تصویر ۱۳. جلد زری‌باف در زمینه پارچه زرشکی با طرح‌های  
شاخه و بوته‌های جقه‌ای زری‌باف؛  
جلد نسخه شماره ۵۲۶۳/ع کتابخانه ملی: منتخب ادعیه